

HVAD ER TEATER? -

Terentskommentarer og leksikografi

Af Marianne Pade

What is Theatre? – Commentaries on Terence and Lexicography: In a large number of Terence manuscripts we find the words Calliopius recensui at the end of the plays, that is the signature of the Roman publisher who c. 400 AD produced an edition of the comedies. However, even before the Carolingian period there is evidence that a number of myths had sprung up concerning the figure of Calliopius, who in the commentaries is described as a contemporary and friend of Terence and as having a role in the performance of the plays. The article traces the ‘myth of Calliopius’ as it develops and discusses the notions about theatre and performance practice that appear in commentaries on classical authors and lexicographical works from the eighth until well into the sixteenth century. It also shows that ‘Calliopius’ became a concept rather than a person located in time.

Den gode Lavagnola, ... Maggio og flere andre så ud til at være ved at omkomme af grin under læsningen, da de lod sig opsluge af den letfærdige og storskydende døgenigts fantasier; eller rettere da de betragtede en dyrisk, kopulerende mand, mens jeg læste op. Jeg var nemlig denne elegante komedies Calliopius.¹

Sådan fortæller den lærde humanist Guarino Veronese i et brev fra 1426 til sin ven og medarbejder, Giovanni Lamola. I et festligt lag havde Guarino læst en øjensynligt ret frivol tekst op, medens en anden af selskabet må have illustreret indholdet med utvetydige gestus. Guarino betegner teksten som en komedie og sin egen rolle i opførelsen, der bestod i at læse op, som Calliopius’. Han forklarer ikke udtrykket og synes klart at regne med, at Lamola forstår ham og kan se den lille scene for sig med en oplæser og én, der mimer handlingen som en komedie.

¹ “Lavagnolus noster, ... Madius alique complures legendo videbantur ‘risu emori’ (Ter. Eun. II,1,42), dum levissimi ac vanissimi nebulonis vigilantis insomnia lectitarent vel lectitante me, eram enim huiusce tam lepidae comoediae Calliopius, futientem hominem vel bestium potius spectarent,” Guarino (ed.) 1915-19, ep. 380, se også vol. III, 207. Brevet er tidligere udgivet i Sabbadini 1886, 35. Teksten, Guarinos venner morede sig sådan over, var formodentlig forfattet af Mariotto di Niccolò Nori, en ung skriver, der arbejdede for Guarino.

Guarino skrev til Lamola om den noget løsslupne komedieopførelse året inden Nikolaus af Kues, eller Nicolaus Cusanus, fandt et Plautushåndskrift fra 1000-tallet i Köln. Det indeholdt 12 komedier, der på det tidspunkt var ukendte i Italien. Nikolaus overbragte håndskriftet til sin arbejdsgiver, den romerske kardinal Giordano Orsini,² og fundet af de 12 ny komedier, heriblandt nogle af dem, der skulle blive allermest populære, vakte øjeblikkelig stor opmærksomhed. Alle forsøgte selvfølgelig at skaffe sig en kopi, men de fleste forgæves. Én af dem, det lykkedes for, var Guarino, der på det tidspunkt arbejdede for fyrsten af Ferrara, den by der kom til at spille en vigtig rolle for komediens udvikling.³ Kues' fund var med til øge interessen for Plautus og for at finde ud af, hvordan de antikke komedier havde været opført, en viden der allerede i senantikken delvis var forsvundet. Lene Waage Petersens artikel i dette nummer af *Renæssanceforum* viser den blomstring i den italiensksprogede komedie, der bl.a. var inspireret af de to klassiske latinske komediedigtere, Terents og først og fremmest Plautus. Jeg selv vil i denne artikel drøfte aspekter af sprogbrugen omkring dramaopførelser fra senantikken til Renæssancen, og ikke mindst Calliopiusskikkelsen.

Calliopus

Som vi skal se, var der i århundrederne inden, Guarino betegnede sig selv som Calliopus, opstået en række forestillinger om denne skikkelse, hvis historiske navnefælle var en lærd boghandler eller udgiver, der omkring år 400 fremstillede en smukt illustreret kopi af Terents' komedier til en romersk rigmand. Calliopus' navn kendes fra en del Terentshåndskrifter. I den oprindelige udgave og i direkte kopier var der og er der til dels stadig en kolofon på titelbladet *feliciter Calliopio* og til slut en signatur, *Calliopus recensui*, der efterhånden også bredte sig til ikke-relaterede kopier.⁴ Notitsen *Calliopus recensui*, dvs. "jeg, Calliopus, gennemså teksten", blev i senere århundreder forklaret med *id est recitavi*, "det vil sige fremførte, læste op". Det latinske verbum *recenseo* kan nemlig både betyde at gennemgå kritisk, at se igennem og at fortælle. Glossen *id est recitavi* afspejler eller kunne støtte den opfattelse, at Calliopus skulle være en oplæser, enten af prologen eller af hele komedien,⁵ sådan som Guarino brugte ordet om sig selv.

Det er imidlertid sandsynligt, at Guarino udmærket har været klar over, at den historiske Calliopus var en udgiver af teksten, og at han blot benyttede

² Håndskriftet, der i dag ligger i Vatikanbiblioteket (vat. lat. 3870), kaldes *codex Ursinianus* efter Giordano Orsini.

³ Kindermann 1957, 34, 41-42.

⁴ *RE* III 1361.

⁵ Wright 2006, 1 og 223-24.

sig af en almindelig talemåde, hvor ordet *Calliopus* var synonymt med ‘oplæser af en dramatisk tekst’. I hvert tilfælde havde den florentinske kansler Coluccio Salutati omkring 30 år tidligere i sin traktat *De fato* (Om skæbnen) gjort opmærksom på, hvordan signaturen *Calliopus recensui* retteligen burde forstås. I en passage argumenterer han for oprettelsen af offentlige biblioteker, der skulle have kyndige folk tilknyttet, som efter omhyggelige kollationer kunne revidere de tekster, biblioteket ejede, og forestå korrekte udgaver, som efter antik skik var signeret med udgiverens navn. Sådant en signatur, siger Salutati, “er dette *Calliopus recensui* man ofte finder i slutningen af Terents’ komedier. Det er nemlig hverken digterens signatur, eller de fremførendes eller musikernes, hvis navne tydeligt står der, men det betegner alene, som ordet siger, den, der har korrigeret teksten.”⁶

Sammen med denne opfattelse, som Salutati her argumenterer imod, var der imidlertid siden senantikken opstået en sprogbrug, vi ser beskrevet i latinsk leksikografi og kommentarer til antikke tekster, og som forudsætter netop den idé om dramaopførelser, som *Calliopus*–myten er udtryk for.

Signaturen *Calliopus recensui* med den ofte forekommende glosse *id est recitavi* har i tidens løb givet anledning til mange spekulationer om *Calliopus*’ identitet. E.A. Guthjahr mente, at *Calliopus* var et smigrende tilnavn, efter musen *Calliope*, til Flaccus Albinus, eller Alkuin, Karl d. Stores medarbejder.⁷ Karl Dziatzko argumenterede imod denne teori og viste, at allerede Victorianus, der har skrevet det vigtige D-håndskrift med Terents’ komedier (Firenze, Laur. lat. 38.24, s. X/XI i St. Gallen), har forklaringen *recensui id est recitavi*, og at man så tidligt som i det 9. og 10. årh. gjorde *Calliopus* til samtidig med Terents. Havde *Calliopus* faktisk været den berømte Alkuin, ville det være usandsynligt, at hans identitet var blevet glemt så hurtigt. Dziatzko påpeger endvidere, at scholier i D identificerer *Calliopus* med oplæseren af prologen til *Heauton timorumenos* (Selvplageren), det vil sige Ambivius Turpio, og andre scholier med den *cantor*, der i slutningen af stykket opfordrer publikum til at applaudere.⁸

Mary S. Marshall viste i en vigtig artikel fra 1950, at forestillingen om, at Terents’ komedier blev læst op af en enkelt person, der i nogle kommentarer blev beskrevet som en ven af digteren selv, formentlig var udbredt allerede i karolingisk tid. Denne opførelsespraksis blev skildret med stadig flere detaljer i senere Terents-*vitae* og middelalderlige leksika. Oplæseren er enten

⁶ Salutati (ed.) 1985, kap. 2,6, s. 49. *De fato* er affattet mellem 1396 og 1399.

⁷ Guthjahr-Probst 1891, 276. Teorien om, at *Calliopus* var et pseudonym for Alkuin, var tidligere blevet fremført af bl.a. Caspar von Barth, jf. Barth 1624, vi, 20.

⁸ Dziatzko 1892, 635-637.

Terents selv eller hans ven, Calliopijs, og ledsages af ikke-talende skuespillere, der mimer til oplæsningen.⁹

Ileana Pagani diskuterer opfattelsen af antik opførelsespraksis, som den kom til udtryk i en kommentar til Horats' *Ars poetica* (Digtekunsten), der er dateret til 10.-11. århundrede. Hun ser rimeligt nok kommentaren som en kilde til samtidig opførelsespraksis, snarere end til en forståelse af Horats, og henviser til, at man allerede i senantikken ikke mere vidste, hvad f.eks. et satyrspil var. Den anonyme forfatters opfattelse af tragedie og satyrspil viser, at han bruger erfaringer fra sit eget dagligliv til at forklare Horats, for selvom tragedien spiller en større rolle i *Ars* end komedien, vender kommentatoren dette om og siger mere om komedien, som han øjensynligt har en forestilling om. Han siger om tragedien, at den har to typer optrædende, *recitator*, der fortæller noget af handlingen, indtil han kan indføre *personae*. Disse beskrives som *loquentes*, talende, men Pagani diskuterer om dette kan forstås i overført betydning, således at forstå at de gestikulerer og mimer, som om de talte.¹⁰ Hun mener dog, at dette synspunkt ikke er holdbart, og henviser til kommentaren til *Ars* 179, hvor det siges, at "hele handlingen udføres i scener gennem de personer, der er ført ind, og den fortælles (ligesom i *Herodes' måltid*, for der er der begge dele, handlingen bliver både udført og fortalt)."¹¹ Pagani mener, at kommentaren skal opfattes sådan, at både stykkets personer og oplæseren taler, men at sidstnævnte ikke agerer. En sådan praksis kunne ikke fungere ved rent dramatiske tekster, men man kan forestille sig den ved blandede tekster, som epos, og ved komedier med en prolog som Terents', der jo givetvis var velkendte for kommentatoren. Lidt senere giver kommentaren et billede af opførelsen, hvor *recitator* har en vigtig rolle. Det bliver næsten ham, der sætter de enkelte stykker i scene, han er *actor*, fordi han introducerer *personae*;¹² Pagani foreslår, at Horatskommentarens opfattelse af *recitators* rolle er inspireret af Calliopiusskikkelsen i samtidige Terentskommentarer.¹³

Claudia Villa nævner Calliopijsfiguren adskillige gange i sin bog *La "Lectura Terentii"*. Hun citerer bl.a. en *accessus* til Terents fra begyndelsen af 1200-tallet, hvor Calliopijs nævnes som *recitator* og synes at have en anden rolle end *personæ*, de maskeklædte skuespillere, der illustrerede det oplæste med gestus.¹⁴ Villa tager dog ikke eksplicit stilling til, hvad ordet

⁹ Marshall 1950, 16-17.

¹⁰ Jf. *loquor*] "transfertur ad...actionem mute significandi," *TLL* VII, 2. 1667, 29ff.

¹¹ *Scholia Vindobonensia* til *ars* 182: "omnis res aut agitur in scenis propter personas introductas et refertur (ut in caena Herodis; nam ibi utrumque: et agitur et refertur)".

¹² *Scholia Vindobonensia* til vv. 193-99 (p. 22-23).

¹³ Pagani 1987.

¹⁴ "erant quedam persone introducte, quedam facta inter se facientes...; et tunc dum recitator se recrearet, tam diu intervallum fiebat donec alie persone sese aptarent, ut ad

recitator egentlig dækker, dvs. hvor meget af stykket han læste op, og om han var den eneste af de optrædende, der talte.

Kommentartraditionen om opførelsespraksis:

I den samling af Terentsscholier, Friederich Schlee udgav i 1893, daterer han et corpus, han kalder *Commentarius antiquior*, til det 8. årh. eller tidligere.¹⁵ Her finder vi vores vel nok tidligste kilder til Calliopius *recitator*. Jeg vil i det følgende vise, at alle de elementer, Schlees *Commentarius antiquior* indeholder vedrørende Calliopius og opførelsen af Terents' komedier, går igen i kommentartraditionen i hvert tilfælde indtil 1400-tallet, og at der i århundrederne efter den karolingiske periode kommer stadig flere detaljer til.

Recitator

I *Commentarius antiquior* forklares om prologen til *Andria* (Pigen fra Andros), at den blev fremført af Calliopius, men var forfattet af Terents, og en glosse gør opmærksom på, at Calliopius er jeg'et i de to prologer til *Hecyra* (Svigermoderen).¹⁶ I slutningen af både *Andria* og *Adelphi* (Brødrene), hvor en kantor opfordrer publikum til at klappe, tillægges ordet *plaudite* Calliopius, og kommentatoren forklarer, at når et teaterstykke var færdigt, sagde *recitator*, den der læste stykket op eller fremsagde det, "Giv jeres bifald og vær hilset". Og ved den sædvanlige signatur forklares i de samme to stykker, at *recensui* vil sige *recitavi*.¹⁷ I et scholie til didaskaliet til *Eunuchus*

secundam partem recitande comedie venirent, que similiter faciebant...Item est cognoscendum quod Calliopius extitit recitator comediarum Terentii," conv. soppr. 510. Den del af håndskriftet, hvor *accessus* står, er fra begyndelsen af det 13. årh, jf. Alessio 1981, 92 og Villa 1984, 148-50.

¹⁵ *Scholia Terentiana*, 48, om den såkaldte *commentarius antiquior*. Schlee udgav ikke hele tekstvidner, men ekscerperede kommentarerne i de håndskrifter, han brugte. Jeg vil derfor i det følgende undertiden citere fra kommentarer, der er i familie med dem, han udgav, men fra scholier, der ikke er at finde i hans udgave. Warren 1902 publicerede fra vat. lat. 3868 de glosser til *Phormio*, Schlee udelod. Om dette håndskrift se også Riou 1975. Rand 1909 diskuterer dateringen af de scholie-corpora, Schlee udgav. Jeg vil i denne artikel ikke forsøge at udrede de forskellige tekstvidners forhold til hinanden, og citerer derfor af bekvemmelighed Schlees udgave, når det er muligt, og ellers håndskrifter, hovedsageligt efter alder.

¹⁶ *Scholia Terentiana*, *commentarius antiquior* til *Andria*-prologen: "Calliopius dicit haec dictata Terentii sub persona sua"; jf. *ibid.* *Hecyra*, *prologus* I,8 *quaeso*: "ego Calliopius" og *prologus* II,3 *quo iure sum usus adolescentior*: "id est: ut, sicut recitavi iuvenis, recitem et senex. loquitur ex persona Calliopii".

¹⁷ *Ibid.*, til *And.* V,6,17 *plaudite*] "verba Calliopii. finita fabula in theatro recitator fabulae aiebat: plaudite et valete, sive valete et plaudite," jf. *Ad.* V,9,40 *recensui*] "id est recitavi hanc fabulam." Jf. clm 14420 f. 92r. Dette håndskrift, der har givet navn til den såkaldte *Commentum Monacense*, der var kendt i Norditalien allerede i anden halvdel af det

(Eunukken) opsummerer kommentatoren: “Det er tidligere blevet sagt, at Menander skrev stykket *Eunuchus* på græsk, at Terents senere lavede en latinsk version, og at stykkets *recitator* var Calliopus. Men den, der spillede musikken til stykket (*modulator*), var Flaccus, en fremragende fløjtespiller.”¹⁸

Der synes altså her at være en forskel på Calliopus’ rolle i prologerne og i resten af stykket; i prologen taler han i første person, selvom teksten er skrevet af Terents, medens han til slut beskrives som *recitator fabulae*. På klassisk latin kan ordet *recitator* betyde en, der læser litterære værker op eller reciterer dem.¹⁹ Jeg har ikke fundet ordet i leksika over middelalderligt latin (de fleste er ikke nået til ‘r’), men Jacqueline Hamesse har i en undersøgelse af det latinske vokabular, der blev brugt om undervisning og forskning i senmiddelalderen, vist, at Gilbert af Poitiers bruger betegnelsen *recitator* om den, der læser en tekst for tilhørere, og hun påviser, at verbet *recitare* betyder at læse en tekst højt, i modsætning til *declarare*, hvis betydning ud over oplæsning også indbefattede en forklaring af teksten.²⁰ Hamesses eksempler er senere end Schlees *Commentarius antiquior* men sandsynliggør vel alligevel, at den almindelige læser af kommentaren har forstået udtrykket *recitator fabulae* således, at Calliopus læste stykket højt, så meget mere som at læsere af kommentaren må formodes at høre til det miljø, hvis sprogbrug Hamesse skildrer. I Geoffrey af Vinsaufs *Poetria nova* fra begyndelsen af 1200-tallet bliver klassisk retorisk teori anvendt på digtekunst. I afsnittet om fremførelsen (vv. 2036-2070) gives der råd om, hvordan *recitator* skal tilpasse sin stemme til emnet, gøre den til et “billede af tingen”²¹ og, hvis han f.eks. skal forestille at være en vred mand, efterligne virkeligt

niende århundrede, er fra det 11. århundrede og kopi af et andet italiensk håndskrift, jf. Villa 1984, 9. Om *Commentum Monacense* se også Grant 1978. Calliopus er ligeledes hele stykkets *recitator* i det meget udbredte Terents-*vita* fra *Commentum Brunsonianum*, som *Commentum Monacense* til dels bygger på, jf. *Commentum Brunsonianum*, 4. Disse to kommentarer, der formodentlig er to udgaver af en og samme kommentar, er hovedkilderne til *Commentarius antiquior*, jf. Rand 1909, 365-67. Jeg citerer dem separat i de tilfælde, Schlee ikke har trykt de glosser, der er af interesse for denne artikel. Om *Commentum Brunsonianum* se Riou 1973 og 1976.

¹⁸ *Ibid.*, *Eun.* scholie til didaskaliet: “quod Menander primum composuerat fabulam Eunuchi in graeco sermone, deinde Terentius in latino sermone, iam dictum est, et quod eius recitator fuit Calliopus. At vero modulator eius comoediae fuit Flaccus, optimus tibicen.” Scholiet er gentaget næsten ordret i vat. lat. 3305, f. Iir, men til *Haut.* – Vat. lat. 3305 er et fransk håndskrift fra slutningen af 1000-tallet, jf. Munk Olsen 1985, Terentius, C. 103. Flaccus er også *modulator* i det meget udbredte Terents-*vita* fra *Commentum Brunsonianum*, 4.

¹⁹ Se f.eks. Hor. *ars.* 474, Sen. *ep.* 95, 2 og Plin. *ep.* 1,13,2.

²⁰ Hamesse 1995, 11-12 og 14-19; se også Teeuwen 2003, 87 n. 246 og s. 245.

²¹ “Vox quaedam sit imago rei; res sicut habet se./ Sic uocem recitator habe,” Geoffrey of Vinsauf (ed.) 1971, 2038-39.

raseri.²² Det er klart, at *recitator* her opfører teksten, men det fremgår ikke, om vi har at gøre med et teaterstykke, eller om andre personer deltager i opførelsen.

Calliopius' rolle i forhold til stykkernes prolog og slutreplik tages ofte op. I *vita* fra *Commentum Brunsonianum* (se note 17) siges det, at "nogle mener, at handlingsresuméerne og stykkernes prologer er forfattet af Calliopius, hans (dvs. Terents') *recitator*, men man skal vide, at de er forfattet af komediedigteren selv. Det viser Priscian, som bruger et vers fra den første prolog som eksempel."²³ I Schlees *Commentarius recentior*, som han daterer til efter 1100, hører vi igen, at i prologerne taler Terents "ikke i egen person, men som Calliopius *recitator*, for at anbefale sig selv bedre."²⁴ Vi finder tilsvarende notitser i talrige senere kommentarer.²⁵ Også den direkte tiltale af publikum, der findes i slutningen af de fleste stykker, f.eks. "giv jeres bifald og vær hilset" (*vos plaudite et valete*), lægges i munden på Calliopius i mange senere kommentarer helt op til 1400-tallet.²⁶ I et tysk håndskrift fra 1300-tallet er Calliopius den *cantor* der fremsiger stykket.²⁷ Kommentatoren må her anvende ordet *cantor* i den antikke betydning, hvor ordet blev brugt om den skuespiller, der i slutningen af stykket opfordrede tilsku-

²² "Vnus et alter homo. Personam si geris eius,/ Quid recitator ages? Veros imitare furores," *ibid.* 2046-47.

²³ "Argumenta et prologos fabularum quidam autement a Callioppio eius recitatore compositos, tamen sciendum ab eodem comico fuisse compositos, teste Prisciano, qui versiculum primi prologi in exemplum sumit," *Commentum Brunsonianum*, s. 7. *Commentum Brunsonianum* er bevidnet så tidligt som midten af 800-tallet. For incipit, jf. Munk Olsen 1985, Terentius # 208. Jeg har fundet den så sent som i det tyske clm 4145, s. XV.

²⁴ "loquitur autem non in sua persona, sed in persona Callioppii recitatoris et hoc ad maiorem sui commendationem..." *Commentarius recentior, Scholia Terentiana*, 166.

²⁵ "Prologus iste autem sub persona Callioppii scribitur. Plerisque uisus est non Therentii sed Callioppii esse, sed sciendum quod Therentius fecit non sub persona sua sed Callioppii," clm 72, f. 2r til *Andr. prol.* Tysk samlehåndskrift fra 13- og 1400-tallet, tilhørte H. Schedel; "In principio a persona propria loquitur poeta sub persona calliopi," vat. lat. 1634, s. XV *in.*, f. 61r, til *Haut. prol.*; "Ipse proponit loco prologi quandam excusationem in locutionem non in persona sui, sed dictam per Callioppium," clm 258, a. 1445, f. 1r og "In prohemio...introducens sic suum exercitorem Callioppium in sua persona loquentem," *ibid.* f. 8r til *Andr. prol. II*; og "in prologis...et ideo facit eos in persona Callioppii," clm 4145, s. XV, f. 284r.

²⁶ F.eks. "Illud uero quod in fine omnium fabularum dicitur, plaudite. uerba sunt Callioppii eius recitatoris. Qui dum fabulam terminasset...alloquebatur populum dicens 'uos ualete et plaudite' siue 'fauete et plaudite'," vat. lat. 3305, f. IIr; "Completa comedia ait callioppius recitator 'o uos auditores ualete, plaudite'," vat. lat. 1638, s. XV, f. 7v, slutningen af *Andr.*; glossen umiddelbart ovenover er "Callioppius recensui"; "Illud uero quod in fine omnium fabularum habetur, uidelicet, vos ualete et plaudite, uerba sunt Callioppii eius recitatoris, qui dum fabulam terminasset...alloquebatur populum inquiens: Vos ualete et plaudite, Callioppius recensui," clm 4145, f. 285r.

²⁷ "Callioppius quidem cantor fuit qui commedias Therentii recitauit," clm 72, f. 2r.

erne til at applaudere.²⁸ Selv da man i løbet af 1400-tallet var blevet klar over, at personerne i Terents' komedier ikke bare mimedede deres roller til Calliopius' oplæsning, blev han alligevel ved med at få tildelt en funktion under opførelsen. Et eksempel findes i en kommentar skrevet i 1460 i et håndskrift, der har tilhørt Hartmann Schedel, hvor det siges i *accessus* til *Andria*, at der i stykket optrådte 12 personer ud over Calliopius, som i følge nogle henvendte sig til publikum i slutningen af hvert stykke og sagde farvel.²⁹ Det er måske værd at lægge mærke til, at kommentatoren tager en smule afstand fra opfattelsen af Calliopius.

Terentskommentarerne gør selvfølgelig opmærksom på, at prologerne bruges til at svare misundelige konkurrenter, og vi får ofte at vide, at de blev fremført af Calliopius, men i *vita* fra *Commentum Brunsonianum* synes det som om, Calliopius gjorde andet og mere end at fremsige den tekst, Terents havde forfattet. Her fortælles det, at "komedierne ikke skulle læses op af ham selv (dvs. Terents), men af Calliopius, en fremragende og lærd mand, som han stod meget nær, som hjalp og understøttede ham, og hvis prestige gjorde, at han havde tilhørere."³⁰ *Commentum Brunsonianum* blev kopieret i Terentshåndskrifter til langt op i 1400-tallet, og dermed ser vi også, at historien om Calliopius som Terents' beskytter optræder mere eller mindre uændret i flere århundreder.³¹ Calliopius nævnes også i denne rolle i flere tekster fra 1000-tallet, der ikke direkte har med kommentartraditionen at gøre. Matematikeren Franco af Lüttich († 1083) skriver i sit berømteste værk, om cirkelns kvadratur, der er blevet til efter 1066, at "i stedet for at opnå popularitet ville Terents være blevet lagt for had på grund af misundelige konkurrenters hetz, hvis ikke Calliopius behændigt havde argumenteret

²⁸ Jf. "donec cantor 'vos plaudite' dicat," Hor. *ars* 155.

²⁹ "Persone igitur que in hac comedia introducuntur collocutores xii sunt, dempto Calioquio, qui secundum aliquos in fine cuiuslibet comedie loquitur populum ualefaciendo," clm 8952, f. 250r.

³⁰ "Illud etiam animadvertendum, has fabulas non ab ipso esse recitatas *in senatu*, sed a Callioquio clarissimo viro satisque erudito, cui ipse praecipue adhaerebat, cuiusque ope sustentabatur, et auctoritate audiebatur..." *Commentum Brunsonianum* 4. Vi får her den lidt forbløffende oplysning, at stykkerne blev opført i senatet. Bruns gør i apparatet opmærksom på, at *senatu* er rettet til *scena* af en senere hånd, hvilket jo er den korrekte læsemåde, jf. vat. lat. 3305, f. Iv. Imidlertid har denne fejl haft en vis virkningshistorie, og jeg har fundet læsemåden *in senatu* i et tysk håndskrift fra 1300-tallet, jf. nedenfor n. 66. Bruns daterer det håndskrift, han udgiver kommentaren fra, til det 10. eller 11. århundrede, jf. *Commentum Brunsonianum*, vii.

³¹ F.eks. i clm 72, f. 113ar; clm 4145, f. 284v. Der findes en lignende notits i det ligeledes populære *vita Monacensis*: "Recitator uero istarum fabularum non ipse extitit sed calioquius quidam clarissimus ac sapientissimus cuius ope et sustentatione ac familiaritate tuebatur," vat. lat. 1634, f. 1r; jf. clm 15737, f. 9v; clm 4145, f. 284r.

imod hans kritikere,” en oplysning der gentages næsten ordret i et værk af abbed Thiofred af Echternach i Luxemborg, skrevet mellem 1102 og 1104.³²

I et fransk håndskrift fra 1000-tallet, vat. lat. 3305, finder vi en række illustrationer til teksten, der for nyligt er blevet analyseret af David Wright. På den indledende illustration ser man Calliopius sidde i midten; han ser til højre mod to *adversarii*, hvoraf den ene er identificeret som Lavinius, medens Terents sidder til venstre for ham. Lavinius (som i moderne tekster kaldes Lanuvinus. Hans navn optræder i forskellige former i de tekster, jeg her omtaler) er kendt fra Aelius Donatus’ kommentar som den ondsindede gamle digter, Terents selv omtaler. Wright undrer sig over, hvordan Calliopius, som han kender som ophavsmanden til Calliopiusrecensionen, kan være blevet gjort til en litterær dommer, som han synes at være det på billedet.³³ Som sagt omtaler kommentaren i håndskriftet faktisk Calliopius som en slags patron for Terents (jf. note 31). Det indeholder også det indledende *vita* til *Commentum Monacense* (se note 17), og her findes en historie, der viser ham som hjælper overfor Lavinius: “Man skal vide, at førend en komedie kunne spilles, blev den opført foran en embedsmand, ligesom tidligere. Derefter skulle de bedømmes, og endda medens de blev opført sørgede Lavinius for at han var til stede ved opførelsen. Da han hørte den, udbrød han ‘Terents er en tyv, ikke en digter’. For at tilbagevise denne bagtalelse placerede han (*Terents*) Calliopius foran publikum og lod ham sige...”³⁴ I et tysk håndskrift fra anden halvdel af 1100-tallet, nu på Det Kongelige Bibliotek i København, fortæller den anonyme kommentator til *Heauton timorumenos*, at prologen fremsiges i Calliopius’ navn, og at denne svarer på to anklager, som Lanuvius og andre misundelige personer rettede imod Terents.³⁵

³² “Terentius concitante aemulorum invidia odium pro gratia incurrisset nisi calliopius callidis argumentis accusatoribus obstitisset,” Franco Leodiensis (ed.) 1976, 4,78, jf. Thiofridus Epternacensis (ed.) 1996, *proem.* 1,60.

³³ Wright 1993, 190-92. Illustrationen er gengivet s. 190. Artiklen kan ses i [JSTOR](https://www.jstor.org/stable/2709000).

³⁴ “Et sciendum quod priusquam comedia recitaretur ante magistratum recitabatur ut etiam prius. Inde iudicarentur et etiam dum recitarentur effecit Lauinius ut interesset recitationi. Quod cum audiuit exclamat: ‘Therentium furem esse non poetam.’ Cuius maledicta ut refellentur Caliopium sic loquentem in medio constituit,” her citeret fra clm 4145, f. 284r, jf. clm 369, der har et *vita*, der minder meget om *vita* fra *Commentum Monacense*, *accessus* til *Andr.* “Antequam comedia recitarentur publice cum eruarentur ab edilibus curulibus coram illis primum recitabantur. quod cum fieret de Andria Lauinius effecit ut prime recitationi coram magistratu interesset, ubi autem cum ageretur cepit exclamare furem esse Terentium non poetam. Itaque ut poeta maledictis occurreret emuli Caliopium recitorem in publico actu inducit eius dicta refellentem,” f. 141r.

³⁵ “in principio a persona ipsius poetę incipit loquendo sub persona calliopii respondens de duobus uiciis que sibi inponebantur a lanuuiio et alii inuidis,” GKS 1995 4°, f. 7r; findes næsten ordret i vat. lat. 1634, f. 61r til *Haut.* prol.

Billedet uddybes, hvis vi går til de scholier, Schlee har udgivet i *Commentarius recentior*. Her fortælles til begyndelsen af *Andria*, at stykket ikke har en overskrift, fordi selv samme Lanuvius med nogle ligesindede ved at fjerne den ville udvirke hos ædilerne i Rom, at de ikke gav det en titel som et tegn på godkendelse. Men da ædilerne havde hørt stykket fremført af Calliopius og syntes godt om det, bestemte de sig for, at Terents var en klog og vis mand, og at de efterfølgende komedier, når de skulle godkendes, skulle have en titel.³⁶

I flere af de senmiddelalderlige kommentarer er det senantikke og middelalderlige materiale suppleret med oplysninger, der synes at afspejle deres forfatteres opfattelse af opførelsespraksis og af Terentsteksternes brug. I et tysk håndskrift fra midten af 1400-tallet fortæller en *accessus* den sædvanlige historie om Terents' problemer med sine konkurrenter, og at han derfor lod Calliopius forsvare sig i prologen. Konkurrenterne, de andre digtere, bliver forklaret med tilføjelsen *magistri artium liberalium*, altså folk med en universitetsuddannelse, og Calliopius taler til *scholares*, elever. Forfatteren af kommentaren synes således at forestille sig, at komedierne var skrevet til fremførelse i en undervisningssituation eller i hvert fald i universitetsmiljøet.³⁷ Håndskriftet stammer fra en periode, hvor der, inspireret af de italienske humanisters studier af Plautus og Terents, kom et markant opsving i interessen for Terents i Tyskland, og hvor, som en følge deraf, de første skole- og studenteropførelser af komedierne begynder.³⁸

Oplæseren Calliopius, Terents' ven, forblev således en del af komediernes tradition lang tid efter, det var blevet påvist, at signaturen *Calliopius recensui* var skrevet af en udgiver af teksterne. Den rolle, Calliopius blev tildelt i kommentarerne, var imidlertid en del af et helt kompleks af ideer om antik opførelsespraksis, som vi kan forfølge både i kommentarer og i andre kilder, som f.eks. de middelalderlige leksika. En del af elementerne findes allerede i *Commentarius antiquior*, men som vi har set med Calliopius skikkelsen, forandrede disse forestillinger sig med tiden. Jeg vil her se

³⁶ "Titulus expositus esset, si adesset. Sed deest, quia Lanuvius et complices eius quidam primum abstractione (obstructione *leg.*?) apud Romanos aediles id effecerunt, ne in hanc titulum, qui signum commendationis est, apponerent. Sed ea audita et aedilibus complacita et per Calliopium recitata, Terentium sapientem et philosophum iudicantes in sequentibus fabulis commendandis apponendum titulum esse iudicaverunt," *Scholia Terentiana*, 166, jf. GKS 1995 4°, f. 1v.

³⁷ "Sed cum iste appulit (*Terentius*), quia uirtute et scientia alios superabat, habitus est in magnum odium ab aliis poetis. s. magistris artium liberalium. Unde prout in suis comediis deberet uti prologis in quibus proponeret ea que dicere uellet ut auditores faceret beniuolos et attentos, ut est de more omnium poetarum scribentium. Ipse proponit loco prologi quandam excusationem in locutionem non in persona sui, sed dictam per Calliopium scholaribus et in excusatione et defensione terentii a maliuolis emulis," *clm* 258, f. 1r.

³⁸ Kindermann 1957, 246 ff.

på en række ord, der bruges i forbindelse med beskrivelser af teateropførelser:

Modulator

I *Commentarius antiquior* hører vi, at Flaccus, en fremragende fløjtespiller, var *modulator*, da *Eunukken* blev opført, dvs. at han spillede til opførelsen. I *Commentum Brunsonianum* er Flaccus blevet *modulator* ved opførelsen af alle stykkerne, og den oplysning gentages i senere kommentarer. *Modulator* skulle åbenbart illustrere stykkets handlinger og de involverede stemninger i musik, for vi får at vide, at “hver gang komedierne blev opført (*recitabantur*), var han *modulator* (dvs. at han spillede til). Og der var andre, som udtrykte de samme tilstande og følelser med fysiske gestus.”³⁹

Personae

I *Commentum Brunsonianum* hører vi således om endnu en type optrædende, der “udtrykte de samme tilstande og følelser med fysiske gestus.” Det forklares videre hvad disse optrædende, der omtales som *personae*, gør under opførelsen: “Med komedien er det nemlig sådan, at den ikke fortæller handlingen på samme måde som historien. Handlingen forstås derimod ud fra personernes samtale, den bliver så at sige fremstillet gennem deres samspil.”⁴⁰ Ud over Calliopius, der er *recitator*, har vi altså Flaccus som *modulator*, der illustrerer stykkets handlinger i musik, og *personae*, der udtrykker handlingen ved gestus. *Personae* genfinder vi i andre sammenhænge. I en *accessus* i et italiensk håndskrift fra 1200-tallet fortælles, at i alle akterne kom personer ind, der indbyrdes udførte nogle handlinger, f.eks. at lægge råd op.⁴¹ Efter hvad Thomas Aquinas fortæller, kunne der ogsaa være sammenfald mellem *recitator* og de maskeklædte skuespillere. Han forklarer, at Boethius mente,⁴² at ordet *persona* kom *a personando*, af ‘at lyde igennem’, fordi *recitatores*, oplæserne af tragedier og komedier, tog en slags maske på for at fremstille den, hvis handlinger de genfortalte under oplæsningen.⁴³

³⁹ “Modulator autem harum fabularum fuit Flaccus. Quotiescunque enim recitabantur, erat modulator et alii, qui gestu corporis eosdem affectus agebant...” *Commentum Brunsonianum*, 4-5. Jf. vat. lat. 3305, f. Iv; clm 72, f. 113ar og clm 4145, f. 284v.

⁴⁰ “...Comoedia enim ita constat, ut non res gestas narret more historiarum, sed ex colloctione personarum res gesta comprehenditur, quasi inter eos tum agatur,” *Commentum Brunsonianum*, 5. Jf. vat. lat. 3305, f. Iv; clm 72, f. 113ar og clm 4145, f. 284v.

⁴¹ “et in priori parte erant quedam persone introducte, quedam facta inter se facientes, id est vel consiliabantur vel a sese vocabantur (?) ...,” conv. soppr. 510, citeret efter Villa 1984, 149.

⁴² I *Contra Eutychem et Nestorium* 3,10, jf. *TLL* X 1 1715,39.

⁴³ “Et secundum Boetium, sumptum est nomen personae a personando, eo quod in tragoediis et comoediis recitatores sibi ponebant quamdam Larvam ad repraesentandum illum cujus gesta narrabant decantando,” Thomas (ed.) 1929, lib. 1, d. 23, q. 1, a. 1.

Det fremgår imidlertid ikke, om han mente, at der var én *recitator*, der tog de forskellige personers maske på, efterhånden som han læste deres replikker, eller om der var en *recitator* per person i stykket, således at ordet her simpelthen kunne gengives med 'skuespiller'.

Corrector, defensor

I *Commentarius recentior* henvises flere gange til Terents' modstandere, og kommentaren siger, at alle der vil opføres på teatret har brug for tre støtter, en *corrector*, en *recitator*, og en *defensor*. Det indså ikke mindst Terents, der havde Laelius som *corrector*, Calliopius som *declamator* og Scipio som *defensor*. Der var nemlig folk, der så ondt til ham, som Lanuvius og andre, og ville forstyrre opførelsen af hans stykker ved at sende bjørne og gøglere ind på scenen og gøre det til en slags cirkus.⁴⁴ *Corrector* betyder formodentlig her en, der organiserer og leder opførelsen, Calliopius' rolle kender vi, og en *defensor* (forsvarer) var nødvendig, får vi at vide i et senere håndskrift, i tilfælde af tumulter.⁴⁵ Scipio, som her har rollen, var jo Terents' patron. Historien om Laelius, Calliopius og Scipio som Terents' tre støtter er imidlertid nok endnu ældre, da der henvises til den i den ovenfor omtalte kommentar til Horats' *Ars poetica*,⁴⁶ og de tre nødvendige støtter nævnes jævnligt senere hen, både i Terentskommentarer og i andre typer af værker, som f.eks. Vincent af Beauvais' *Speculum historiale*.⁴⁷

⁴⁴ "Attendendum etiam est, quod, quicumque in theatro voluit recitare, tres opes, tria adminicula eum oportuit habere, scilicet unum correctorem, alium recitorem, tertium defensorem. haec quoque non minimum praevidebat sibi Terentius. Laelium enim habuit correctorem, Calliopium declamatorem, Scipionem defensorem. Erant enim quidam nimium sibi invidentes, Lanuvius scilicet et alii, qui recitationem nostri disturbare volentes ursos, funambulos, pugiles introducebant, hoc genere populum inclinantes ad spectacula circensia," *Scholia Terentiana*, 165.

⁴⁵ "Et nota quod unusquisque qui voluit ut scripta sua recitarentur in theatro unum recitorem et unum defensorem contra populum tumultuantem, et tertium correctorem, quos habuit Terentius. Nam Calliopium recitorem, Scipionem defensorem, Laelium correctorem," clm 4145, f. 284v. De tre nødvendige støtter nævnes også i Landolfo Colonnas *Terents-vita* fra 1300-tallet, jf. Villa 1984, 197, og i clm 369, *accessus* til *Andr.* f. 141r.

⁴⁶ "quicumque scripsit amicos minus tres non habuit, unum correctorem, et alterum defensorem et unum recitorem. Ut Terentius habuit Laelium correctorem et Scipionem defensorem et Calliopium declamatorem..." *Scholia Vindobonensia*, 23, jf. Villa 1984, 114

⁴⁷ "Porro in comedia erant tres persone necessarie, corrector, defensor, recitator. Habuit autem Terentius istas peroptimas, Titum Livium scriptorem tragediarum, correctorem et defensorem Domicium, Calliopium recitorem," Vincentius (ed.) 1624, lxxii *De Terentio et eius comediis*. Navnene på de tre støtter varierer jævnligt.

Scaena

I *Commentum Brunsonianum* er der endnu en detalje, der siger noget om, hvordan man forestillede opførelsespraksis i det antikke teater. I det indledende *vita* hører vi, at det er Calliopius, der i slutningen af stykkerne opfordrer publikum til at klappe, men vi får også beskrevet, at når stykket var færdigt, hævdede han scenetæppet (*aulaea scenae*).⁴⁸ Det er i overensstemmelse med antik praksis, at scenetæppet blev trukket op i slutningen af en akt, men spørgsmålet er, hvilke konnotationer udtrykket *aulaea scenae* var forbundet med.

Isidor af Seville's store og umådeligt udbredte leksikon *Origines* fra omkring 620 e.v.t. har i Bog 18 et afsnit om teatret. Hans definitioner blev udgangspunkt for senere århundreders viden om det antikke teater og gentages uendeligt af middelalderlige forfattere.⁴⁹ Jeg skal her kun pege på de elementer, der synes at have haft betydning for beskrivelsen af komedieopførelser i Terentskommentarer. Isidor siger, at "*theatrum* er det, der omgiver scenen; det har form af en halvcirkel, og det er der, alle tilskuerne står."⁵⁰ "*Scena* befinder sig neden for *theatrum* og er udformet som et hus med en tribune foran, som kaldtes *orchestra*. Der sang de, der opførte komedier og tragedier, og der dansede skuespillere og mimere. Ordet *scena* er af græsk oprindelse, idet *scena* er udformet som et hus. Derfor kaldes indvielsen af *tabernaculum* hos jøderne også *skenopegia* på grund af ligheden med en bolig."⁵¹ Det er i denne sammenhæng vigtigt at huske på, at grundbetydningen af ordet *tabernaculum* er telt eller hytte.

Om *orchestra* siger Isidor videre, at det "var tribunen, der hørte til *scena*, hvor danseren kunne optræde, eller der kunne være en disput mellem to personer. Det var her digtere og komedie- og tragediespillere gik op for at konkurrere, og mens de sang, var der andre der udførte *gestus*."⁵² Komediespillere, siger han, "er dem, der i sang gengav almindelige menneskers handlinger i ord eller med *gestus*, og som gengav overgreb mod jomfruer og horers

⁴⁸ "...qui dum fabulam terminasset, elevabat aulaeam scaenae..." *Commentum Brunsonianum*, 7. Jf. vat. lat. 3305, f. IIv; clm 258, f. 5r og clm 4145, f. 285r.

⁴⁹ Se Marshall 1950, 8-16.

⁵⁰ "Theatrum est quo scena includitur, semicirculi figuram habens, in quo stantes omnes inspiciunt," 18,42,1.

⁵¹ "Scena autem erat locus infra theatrum in modum domus instructa cum pulpito, qui pulpitus orchestra uocabatur; ubi cantabant comici, tragici, atque saltabant histriones et mimi. Dicta autem scena Graeca appellatione, eo quod in speciem domus est intructa. Unde et apud Hebraeos tabernaculorum dedicatio a similitudine domiciliorum skenopegia appellabantur," 18,43,1-3. *Skenopegia* er det ord, der bruges i Vulgata om den jødiske løvhytte-fest.

⁵² "Orchestra autem pulpitus erat scenae, ubi saltator agere posset, aut duo inter se disputare. Ibi enim poetae comoedi et tragoedi ad certamen conscendebant, hisque canentibus alii gestus edebant," 18,44,1-3.

affærer i deres stykker,”⁵³ mens “skuespillere klædt ud som kvinder gengav skamløse fruentimmeres optræden. De gengav imidlertid også historier og begivenheder med deres dans.”⁵⁴ Endelig er der, med et græsk ord, *mimere*, kaldt således “fordi de imiterer menneskelige forhold. De har nemlig deres leder, som førend de opfører mimen, fremsiger historien.”⁵⁵ En yderligere definition af ordet teater er bordel, fordi de prostituerede stillede sig op der efter forestillingerne (18,42,2). Isidors konsekvente brug af imperfektum giver indtryk af, at han taler om institutioner, der ikke længere virkelig eksisterede i det 7. årh., og hovedparten af det, han beskriver i forbindelse med teatret, har da heller ikke meget at gøre med egentlige dramaopførelser.

Hvis vi vender tilbage til udtrykket *aulaea scaenae* i *Commentum Brunsi-
anum*, vil det med Isidors definitioner in mente nok være klart, at læseren ikke har set en antik scene for sig, med et stort scenetæppe, der blev hejset op efter stykkets akter. Hos Isidor beskrives *scena* som et hus, og han bruger ydermere ordet *tabernaculum*, hytte eller telt. Her er altså næppe tale om de antikke romerske teatres paladsagtige scenebagvægge. I senere definitioner af *scena* bliver dette ganske klart.

I Schlees *Commentarius recentior*, som han daterer til efter det 11. årh., og i en lang række håndskrifter indeholdende den eller beslægtede tekster, hører vi, at der var en hytte, eller en form for solsejl lavet af forhæng, der blev kaldt *scena*, og stykkets personer kom ud derfra.⁵⁶

I den såkaldte *Materia*-kommentar til Horats’ *Ars poetica* fra d. 12. årh. siges i kommentaren til ordet *scaenae* i v. 125, at det vil sige *scenon*, eller *ombraculum*. *Scenon* er formentlig det græske *σκηνή*, der oprindeligt betød hytte eller telt, og i et antikt glossar oversættes *ombraculum* med *σκηνή*.⁵⁷ “Dernæst var *scena* det sted på teatret, hvor *recitator*, altså oplæseren, befandt sig, og hvor der var udsæendt nogle forhæng, under hvilke de personer gemte sig, der kom frem for at udføre deres gebærder.”⁵⁸

⁵³ “Comoedi sunt qui priuatorum hominum acta dictis aut gestu cantabant, atque stupra uirginum et amores meretricum in suis fabulis exprimebant,” 18,46,1.

⁵⁴ “Histriones sunt qui muliebri indumento gestus inpudicarum feminarum exprimebant; hi autem saltando etiam historias et res gestas demonstrabant,” 18,48,1.

⁵⁵ “Mimi sunt dicti Graeca appellatione quod rerum humanarum sint imitatores; nam habebant suum auctorem, qui antequam mimum agerent, fabulam pronuntiare[n]t,” 18,49,1.

⁵⁶ “Scena uocatur obumbraculum quod fiebat de cortinis unde persone egrediebantur,” *Scholia Terentiana*, s. 163; se også GKS 1995 4o, f. 1r; clm 14732, f. 18r; clm. 72, f. 113r; og varianterne “Scena dicitur subumbraculum...,” clm 14763, f. 164r; “Et est scena obumbratio...,” clm 258, f. 1r.

⁵⁷ GLOSS. II 558, 44; se *TLL* under *obumbraculum*.

⁵⁸ *scaena*] “scenon, ombraculum; inde scena quidam locus in theatro iuxta recitatore[m], ubi erant cortine extente infra quas latitabant persone, que prodibant ad suos gestus representandos,” Friis-Jensen 1988, 353.

I *Derivationes*, det store etymologisk-alfabetiske leksikon, der blev samlet af Huguccio fra Pisa († 1210) hører vi igen, at *scena* kommer fra *scenos*, der skulle betyde skygge, og at *scena* er et *umbraculum*, en hytte, et overdækket sted i teatret, der er lukket med forhæng ligesom handlendes boder, der skærmedes ved hjælp af bjælker og forhæng. Huguccio gentager Isidors forklaring om, at *scena* har at gøre med det græske ord for hus, da *scena* er udformet som et hus. Dernæst fortæller han, i samklang med forklaringen i *Materia*-kommentaren, at “i denne hytte gemte der sig maskeklædte personer, der kom ud til oplæserens stemme for at udføre deres gebærder.”⁵⁹ Forskellen på de to tekster er, at i *Materia*-kommentaren siges det eksplicit, at *scena* var der, hvor recitatoren opholdt sig, mens Huguccio nævner, at de maskeklædte personer optræder til oplæsningen.

Coluccio Salutati, der gjorde opmærksom på, at signaturen *Calliopius recensui* alene betegner den, der har korrigeret teksten (se ovenfor note 6), har i sin traktat *De saeculo et religione* fra 1381 en definition af *scena*, der kombinerer elementer fra Isidor med senere grammatikers beskrivelser. *Scena* er et tildækket sted i teatret, hvorfra komedier og tragedier opføres. Stykkerne opføres ikke bare ved sang og musik, men også ved, at skuespillere og mimere fremstiller handlingen gennem maskeklædte menneskers gestikulation, således at alle de mere eller mindre usømmelige ting, der foregår i stykkerne, fremføres både i ord og med bevægelser.⁶⁰

Filippo Villani bruger i sin kommentar til *Den guddommelige Komædie* de gængse beskrivelser af det antikke teater til at begrunde, hvorfor Platon forviste digterne fra sin stat. Villani har kendt *Staten* fra Manuel Chrysoloras og Uberto Decembrios netop færdiggjorte latinske oversættelse.⁶¹ Han beskriver, hvordan der på Platons tid og senere i Rom var komædie digtere, som for vindings skyld skrev komædie om de hedenske guders eskapader og lod dem opføre på scenen. Han forklarer derefter, til dels ud fra Isidor, hvad *scena* er, og at tilskuerne kom der ikke bare for at høre på *recitator*, men også for at se de maskeklædte mimere fremstille handlingen – hvilket

⁵⁹ “Et a scenos quod est umbra dicitur hec **scena** -e, idest umbra, et scena idest umbraculum, locus obumbrans in theatro et cortinis coopertus, similis tabernis mercenariorum, que sunt asseribus uel cortinis cooperte; et secundum hoc scena potest dici a scenos quod est domus, quia in modum domus constructa est. In illo umbraculo latebant persone larvate, que ad vocem recitatoris exhibant, ad gestus faciendos,” Huguccio (ed.) 2004, *scenon* 4.

⁶⁰ “Scena locus erat in theatro coopertus et tectus ex quo recitabantur lascivie comice et scelera tragedorum, et non solum cantibus instrumentisque musicis edebantur sed ea etiam histriones et mimi larvatorum hominum gesticulationibus ad delectationem populi figurabant, ubi fraudes, stupra, adulteria, homicidia, et pudenda flagitia tum verbo, tum gestu ad horrorem forte sapientum sed delectationem lascivorum et corruptionem plebecule canebantur,” Salutati (ed.) 1957, I,18.1,

⁶¹ Hankins 1987 og 1990, 108.

de gjorde så uanstændigt, at det førte til sædernes forfald og til Platons dom over dem.⁶²

Hvor udbredt og livskraftig den forestilling var, som vi fandt i *Materia*-kommentaren, hos Huguccio, Salutati og Villani, ser vi bl.a. i det berømte Terentshåndskrift, det såkaldte *Terence des ducs*, der blev fremstillet i Paris ca. 1410-12. Her ser man i en prægtig miniature fremstillet, hvordan Calliopius *recitator* står inde i *scena*, der tydeligvis er et lille skur eller telt, og læser op af sin bog, medens skuespillerne, der kaldes *joculatores*, mimer deres roller. Det hele foregår i et rundt teater, hvor også publikum står.⁶³ I et tysk Terentshåndskrift fra 1445 bliver *scena* med en variant kaldt en *obumbratio*, et solsejl, og det præciseres, at det er oplæserens.⁶⁴ I et italiensk håndskrift fra det 15. årh. finder vi i slutningen af *Andria* efter den sædvanlige signatur, *Caliopius recensui*, en glosse i en anden hånd, der forklarer, at Callopius ved stykkets slutning opfordrer tilskuerne til at applaudere (jf. note 26), og at de så klappede når oplæsningen var slut og maskerne og teltene, eller solsejlene, fjernet.⁶⁵ Mere mærkværdigt forekommer det, når vi i et tysk håndskrift fra 1300-tallet med en kommentar baseret på *Commentarius recentior* læser, at komedierne blev fremført i senatet.⁶⁶

Kontinuitet og nylæsning: teaterbygningen

I Italien havde indgående læsning af Vitruv, som den bl.a. ses i Leon Battista Albertis *De re aedificatoria* fra 1452, bragt ny viden om det antikke teaters fysiske rammer.⁶⁷ Alligevel ser vi, at i de to indflydelsesrige leksika fra anden halvdel af 1400-tallet, Giovanni Tortellis *De orthographia* (c. 1450) og Niccolò Perottis *Cornu copiae* (uafsluttet ved forfatterens død i 1480) bliver ordets græske etymologi gentaget til lemmaet *scaena*, som vi

⁶² *Poeta fui*] "... et quod Platoni placuit de poetis in suo *De republica* ostendamus. Et sane per dies Platonis, ante et post, ac etiam Rome, perseveravit quedam species poetarum comicorum qui, ut divitias de populi stultitia venarentur eiusque favore, comedias de deorum gentilium adulteriis componebant, que recitabant in scena. Et erat scena domuncula in centro theatri, in cuius circuitu mares et femine conveniebant, non solum audiendi gratia que recitator dicebat, sed ut actus mimorum fabulam effigiantes viderent: nam, dum recitator comedie in pulpito loqueretur, de domuncula extemplo egrediebantur larvati mimi qui recitata actualiter effigiabant, et actus tales enormes et impudici spectantes ad luxuriam excitabant; unde mores boni corrumpebantur, ad inhonestatem discurrerent. Tales ex urbibus, tanquam hostes pudicitie, depellendos Plato iudicavit," Villani (ed.) 1999, *ad Inf.* I 73-75.

⁶³ Paris, Bibliothèque de l'Arsenal, [ms. 664](#).

⁶⁴ "Et est scena obumbratio eius qui recitabat has comedias in theatro siue in lobiis ubi Rome talia fiebant," cIm 258, a. 1445, f. 1r.

⁶⁵ "completa recitatione laruis et umbraculis ablati plaudebant," vat. lat. 1638, f. 7v.

⁶⁶ "Istud etiam aduertendum has fabulas non esse ab eo recitatas in senatu, sed a Caliopio," cIm 72, f. 113a. Se ovenfor n. 30.

⁶⁷ Se f.eks. Kindermann 1957, 22 og 34-41.

så det i *Materia*-kommentaren og hos Huguccio – i korrigeret form dog, svarende til de to humanisters glimrende græskkundskaber. Σκηνή oversættes med *tabernaculum*, telt eller hytte, og ordet forklares med, at *scaena* skulle give skygge, som på græsk hedder σκιά.⁶⁸ Perotti, der anoterede flere Vitruvhåndskrifter,⁶⁹ viser sig dog andre steder i *Cornu copiae* at have et ret klart billede af det antikke teaters udseende.⁷⁰ Lemmaet *scena* i Calepinos leksikon fra 1503 synes først og fremmest at bygge på Isidor,⁷¹ ligesom afbildningen af teatret i den berømte 1493-udgave af Guidos Terentskommentar har mange elementer fra Isidor. Med lidt god vilje kan man inde i det åbne teaterum se den halvcirkel, hvor tilskuerne står, og forrest i stikket ser vi de prostituerede, der møder deres kunder ved teatret. Der er også træk fra kommentartraditionen. Højt oppe i tilskuerrummet, i en slags 'kongeloge', overværer ædilerne forestillingen, og vi ser *modulator* spille på sin fløjte (se **Figur 1**). Vi ser ikke *scaena*, men bag *modulator* er et *proscenium*, der tydeligvis gengiver de såkaldte 'badekabiner', de små rum med forhæng, der forestillede de huse, personerne kom ud af (se også Figur 3 og Figur 4). Denne måde at lave en scenebagvæg stammer formodentlig fra de meget eksperimenterende dramaopførelser, der blev foranstaltet i Rom i slutningen af 1400-tallet i kredsen omkring Pomponio Leto.⁷² I en vis modstrid med illustrationerne gentages så i teksten i et Terents-*vita Commentarius recentior's* definition af scenen som en hytte eller en form for solsejl

⁶⁸ "Theatrum ita dispositum erat ut a fronte inter duo cornua **Scaena** esset, dicta ἀπὸ τῆς σκηνῆς, quod apud Graecos tabernaculum significat, ita appellatum a facienda umbra, quam Graeci σκιάν nominant," Perotti (ed.) 1989-2001, 1,378. I Tortellis lange lemma *scaena*, der bygger på mange antikke kilder, kaldes *scaena* også *inumbratio*, et ord der så vidt jeg kan se ikke bruges om *scaena* på klassisk latin, jf. *TLL*, s.v. og Tortelli 1471.

⁶⁹ Pade 2003, 79-81.

⁷⁰ Se Perotti (ed.) 1989-2001, 1,380.

⁷¹ "σκηνη, proprie significatur tabernaculum ex frondibus inumbrationis caussa compositum ἀπὸ τῆς σκιᾶς, hoc est, ab umbra deducto nomine. Unde et scenopegia dicta sunt festa quaedam Hebræorum...Produci in scenam dicebantur histriones, mimie, cum ab eo, qui ludos edebat, mercede, auctoritate, aut gratia adducebantur, ut in scenam ad agendum prodirent," Calepino 1533.

⁷² Se Kindermann 1957, 34-40.

Figur 1. *Det antikke teater. Guido 1493, sig. Aiiiv*

lavet af forhæng,⁷³ og i et andet *vita* i samme udgave er *scene* hytter eller telte, hvor de optrædende kunne gemme sig, indtil de skulle komme frem.⁷⁴

I *Thérence en françois* fra 1500 finder vi et andet træstik af et teater, der synes at have elementer fra Isidors beskrivelse, nemlig de prostituerede uden for bygningen, men her er der slet ingen scene, hvor stykker kan opføres, tilskuerne ser kun ud af teatret, ned på gaden – hvor der jo også foregår ét og andet:

Figur 2. Et teater – hvor er forestillingen? Terents (ed.) 1500, sig. Aiii^v

⁷³ Guido 1493, sig. Biii^r.

⁷⁴ “Scene autem erant quedam umbracula seu absconsoria in quibus abscondebant lusores donec exire deberent,” Guido 1493, Prenotamenta ascensiana, sig. b^r.

Kontinuitet og nylæsning: opførelsespraksis

Fra midten af 1400-tallet og frem kender vi eksempler på dramaopførelser, hvor *personae* også fremsagde deres roller. Dette var bl.a. tilfældet med de opførelser af antikt drama, Pomponio Leto ledede. Alligevel vedbliver man at kunne genfinde den traditionelle opfattelse af opførelsespraksis. I tyske gendigtninger af Terents' stykker, trykt i 1486 og 1499, gives der instruktioner om toneleje og om passende mimik og gestus til at ledsage oplæsningen.⁷⁵ Det fremgår af 1493-udgaven af Guidos Terentskommentar, at personerne selv talte deres roller, men på et stik, der står ved prologen til *Andria*, ser vi stadig en Calliopus (se Figur 3), og han hilser også læseren i slutningen af *Hecyra*, den sidste komedie i udgaven (se Figur 4), selvom kommentaren til signaturen, *Calliopus recensui*, fortæller, at udtrykket skal forstås sådan, at Calliopus, der var en forsvarer af digtere, omhyggeligt og kritisk havde gennemgået komedien.⁷⁶ I en anden kommentar trykt i Paris omkring år 1500 er *scena* en hytte, hvor digtere blev reciteret, komediespillere sang og skuespillere dansede.⁷⁷ I Erasmus' *Adagia*, (1. udg. a. 1500), hvor han skal forklare et udtryk, der er taget fra teatret, er *scena* det sted, skuespilleren optræder med dans og gestik. Erasmus diskuterer, om det var en og samme person, der fremsagde teksten og gestikulerede til. Fra bemærkningen i slutningen af komedierne, *Calliopus recensui*, vidste han, at der var en oplæser.⁷⁸ Spørgsmålet dukker også op i hans *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione dialogus* (Dialog om den rette udtale af latin og græsk). Der diskuterer de to personer forskellige typer af skuespillere og den ene, Ursus, der er en maske for Erasmus selv, hævder, at der var skuespillere, der med gestus ledsagede oplæsningen af et stykke. Da hans samtalepartner spørger, hvordan han kan vide, at der fandtes den type skuespillere, svarer Ursus, at det kan man se i slutningen af Terents' komedier, hvor oplæseren hilser publikum og siger *Calliopus recensui*. For hvis de enkelte personer fremsagde deres roller, hvad skulle Calliopus så lave? Ydermere

⁷⁵ Rizzo 1973, 278, der citerer Herrmann 1893, 88.

⁷⁶ "Ego Calliopus partium poetæ defensor recensui, id est recognovi hanc comediam et censuræ meæ iudicium adhibui illi," Guido 1493, sig. Qiiii^r.

⁷⁷ "Dicitur autem scena locus vel umbraculum ubi poete recitabantur, comici cantabant et histriones saltabant," *Expositio* sig. 1v.

⁷⁸ "Translatum videtur à scena, ubi histrio saltatu gestuque carminis genus repraesentat. Et haud scio an alius fuerit qui recitaret versus, alius qui gesticularetur. Apparet enim unum aliquem fuisse recitatorem, cujus est illa vox in calce comoediarum: Calliopus recensui. Nec alioqui video, quorsum pertineat, quod admonet Cicero ab histrione deligi fabulam, ad quam natura sit appositus, quod in prologo Comoediae Terentianae, qui prologum dicit, queritur clamosas fabulas ad se deferri, minus laboriosas ad alios," Erasmus (ed.) 1703, *Adagia* 1,5,45.

fremgår det af prologen til *Hecyra*, at den person, der fremsagde den, plejede at købe stykkerne og lære dem udenad for at fremsige dem. Så hvis hver især sagde deres roller, hvorfor var der så én, der sagde sådan i prologen?⁷⁹ Man ser, at selv Erasmus kan tage fejl, for han forstår her tydeligvis verbet *recensere* i den middelalderlige betydning ‘at læse op’ – hvilket jo ikke var den oprindelige betydning af signaturen.

Figur 3. *Calliopus fremsiger prologen til Andria. Guido 1493, sig. Avi*^v

Calliopus som begreb

Indtil videre har jeg undersøgt den måde, Calliopiusskikkelsen blev opfattet på i Terentskommentarerne, og hvordan dette svarer til en opfattelse af teatret, der ses i navnlig kommentarer og leksikografiske værker fra karolingisk tid og frem. Calliopus får imidlertid også en selvstændig eksistens, uafhæn-

⁷⁹ “VRSVS:…Postremum genus est, quum vnus recitat fabulam, et ad huius vocem histriones personati gestus attemperant…LEO: Vnde colligis hoc fuisse genus histrionum? VRSVS: Primum ex ipsis Terentianis fabulis, in quarum calce recitator dicit: *Valete et plaudite. Calliopus recensui*. Si singulae personae suas voces promunt, quis est locus Calliopio? LEO: Dicis nonnihil. VRSVS: Accipe grauius argumentum. Ex Hecyrae prologo liquet eum qui praefatur solere fabulas emere, easque recitaturum ediscere. Alioqui si singuli suam portionem sonabant, quur vnus haec praefatur?” Erasmus (ed.) 1973, 60.

gig af Terentsoverleveringen. Garsias af Toledos satiriske *De Albino et Rufino* (Om den hellige Albinus' og Rufinus' overførelse til Rom), der formodentlig er forfattet kort efter 1099, slutter med replikken "Ego Calliopius recensui".⁸⁰ Nogle århundreder senere ser vi, at de tidlige humanistiske komedier ofte har signaturen NN *recensui*; her er det altså Calliopius' funktion i opførelsen af Terents, der overtages af andre i disse komedier.⁸¹

I andre tilfælde finder vi komedier, hvor der ligesom hos Garsias er en Calliopius, der kan fremsige prologen eller hilse publikum til slut. Dette var f.eks. tilfældet med det efter sigende meget enkle stykke, Ludovico Ariosto, den berømte Ariostos oldefar, fik opført i Ferrara i 1444. Det var godt nok en Calliopius, der fremsagde prologen og epilogen, men dialogen, stykket selv, blev fremført, og ikke bare mimet, af skuespillerne.⁸² Vi har et tilsvarende eksempel c. 100 år senere i Sixt Bircks *Dramata sacra*, der blev trykt i Basel i 1547.⁸³ I Bartolomeo Zambertis komedie *Dolotechne* fra 1504 er det en *recitator*, der til slut tager afsked med publikum.⁸⁴

I Guarinos brev til Lamola, som jeg citerede i begyndelsen af denne artikel, blev 'Calliopius' brugt synonymt med 'oplæser', og denne sprogbrug har jeg fundet enkelte andre eksempler på. I en teologisk traktat af Johannes Seitz fra 1502 skælder forfatteren ud på en letfærdig sjæl. "Det er lige før," siger han, "at han vil skrive en teologisk komedie og kalde den guddommelige Kristus Calliopius, som vil opføre den hellige teologis dogmer på scenen, ledsaget af komisk gestik."⁸⁵

I moderne leksika om antikken, som Pauly-Wissowas *Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft*, optræder Calliopius udelukkende som den historiske Terentsudgiver fra omkring 400 evt. Det er forståeligt, men Calliopius *recitator*, Terents' ven og patron, har været en levende del af vesteuropæisk kultur i mindst 600 år, og uden at kende ham og det teater, han optrådte på, kan man hverken forstå middelalderens eller renæssancens teaterhistorie.

⁸⁰ Garsias af Toledo (ed.) 1892, 2, rec A kap. 7 explicit.

⁸¹ Webber 1956, 195-96 og *id.* 1958, 10-11; Rizzo 1973, 278.

⁸² Kindermann 1957, 34.

⁸³ Vi finder Calliopius i slutningen af hans *Iudith*: "CALLIOPIUS. Valetе spectatores, haec peracta sunt," Birck 1547, 324, og i slutning af *Nomothesia*: "CALLIOPIUS. Vos plaudite viri, spectatores incliti," Birck 1547, 394.

⁸⁴ Zamberti (ed.) 1983, 2391 ff.

⁸⁵ "Quid tandem superest quin paulo post etiam theologiam comediam scribet ac christum diuinam ueritatem Caliopium appellabit, qui sacre theologie dogmata sub comico gestu recensebit in scena," [Seitz 1502, sig A iii v](#).

Calliopus
 S' expectatis dum
 exeat huc intus des
 pondabitur. Intus
 trāfigetur: si quid est qd restet.
 Vos valete & plaudite. Calli
 pi' recensuit.

Calliopus.
 Attendez pas qu'ils yssent: elle sera leane et
 pousee. Tout se demourat se partera leas.
 Resiouryffes vous: faictes bonne chiere.

Figur 4. *Calliopus siger farvel til publikum. Guido 1493, sig. Qiiii^r til Hecyra 880 og Terents (ed.) 1500, sig. hv^f*

Citerede håndskrifter

MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK

clm 72. Tysk, *vita Terentii et fabularum argumenta* s. XIV. Tilhørte H. Schedel. Villa 1984, Codici di Terenzio, # 344.

clm 258. Tysk, a. 1445. Villa 1984, Codici di Terenzio, # 345.

clm 369. Skrevet af H. Schedel a. 1464-68.

clm 4145 (Aug. S. Cruc. 45). Tysk, s. XV. Villa 1984, Codici di Terenzio, # 348.

clm 8952 (Mon. Franc. 252). Tysk, s. XV.

clm 10718 (Pal. 718). Tysk, a. 1440. Villa 1984, Codici di Terenzio, # 353.

clm 14420 (Em. E 43). Samlehåndskrift med grammatiske værker og glosser til klassiske latinske forfattere, f. 79 norditaliensk, s. X/XI. *Commentarius in Terentii comoedias*, dvs. *Commentum Monacense*. Munk Olsen 1985, Terentius Bc. 9.

clm 14732 (Em. G 116). Tysk, s. XIII med *Commentarius recentior, Scholia Terentiana*.

clm 14763 (Em. c. 6). Samlehåndskrift med forskellige grammatiske værker, f. 164 s. XII. *Commentarii in Terentium*. Munk Olsen 1985, Terentius Cc. 10.

clm 15737 (Sal. aul. 37). Tysk, s. XV 2/2. Villa 1984, Codici di Terenzio, # 357.

clm 29214. Italiensk, s. XI in. F. 1 fra *Commentum Brunsianum*. Munk Olsen 1985, Terentius Cc. 12.

FIRENZE, BIBLIOTECA MEDICEA LAURENZIANA

conv. soppr. 510. Italiensk, *Accessus* til Terents s. XIII. Alessio 1981. Villa 1984, Codici di Terenzio, # 140.

KØBENHAVN, DET KONGELIGE BIBLIOTEK

GKS 1995 4°. Tysk, a. 1150-1200, med *Commentarius recentior, Scholia Terentiana*. <http://www.kb.dk/permalink/2006/manus/34/> og Jørgensen 1926, 293.

BIBLIOTHECA APOSTOLICA VATICANA

vat. lat.1634. Syditalien, s. XV in. Nogara 1912, 120-21; Villa 1984, Codici di Terenzio, # 634.

vat. lat. 1638. Italiensk, s. XV. Nogara 1912, 123; Villa 1984, Codici di Terenzio, # 638.

vat. lat. 3305. Fransk, s. XI ex. med *Commentum Brunsianum*. Villa 1984, Codici di Terenzio, # 643; Munk Olsen 1985, Terentius C. 103; Wright 1993.

Litteraturliste

- Alessio, G.C. 1981, “Hec Franciscus de Buiti”, *Italia medioevale e umanistica* 24, 64-122.
- Axton, Richard 1974, *European Drama in the Early Middle Ages*, London.
- Barth, Caspar von 1624, *Adversariorum Commentariorum Libri 60: quibus ex universa Antiquitatis serie, omnis Generis, ad vicies octies centum, Auctorum, plus centum quinquaginta millibus, loci; tam Gentilium quam Christianorum ... illustrantur ...*, Francofurti.
- Barth, Caspar von 1827, *Observationes ad D. Iunii Iuvenalis Scholia vetera et ad aliquot Catuli, Tibuli, Ovidii, Calpurnii, Plauti, Terentii ...*, ed. F. Fiedler, Vesaliae.
- Birck, Sixt 1547, *Dramata sacra: comoediae atque tragoediae aliquot e Veteri Testamento desumptae*. Ed. Ioan. Oporinus, Basileae.
- Calepino, Ambrogio 1533, *Lexicon adauctum & recognitum ...*, Parisiis.
- Commentum Brunsonianum: P. Terentii Afri Comoediae sex textum ad fidem codicis Helensis antiquissimi criticis nondum cogniti edidit ... scholia a vulgatis diversa ex eodem codice descripsit ... Paulus Iacobus Bruns*, Halae, 1811.
- Commentum Ambrosianum: M. Acci Plauti fragmenta inedita item ad P. Terentium commentationes et picturae ineditae inventore Angelo Maio*, Mediolani, 1815.
- Dziatzko, Karl 1892, “Aus und über Terenzhandschriften”, *Rheinisches Museum für Philologie*, n. F. 47, 634-38.
- Erasmus af Rotterdam (ed.) 1703, *Adagia*, Leiden (The complete Volume 2 of the authoritative Leiden 1703 *Opera Omnia of Erasmus*, ed. by Jean Le Clerc).
- Erasmus af Rotterdam (ed.) 1973, *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione dialogus* (1528). Ed. M. Cytowska, Amsterdam (*Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, I, 4) 13-103.
- Expositio: Expositio terminorum seu vocabulorum difficilium in Terentio; Parhisiis* [ca. 1500].
- Franco Leodiensis (ed.) 1976, *De quadratura circuli*, edd. M. Folkerts – A.J.E.M. Smeur, *Archives internationales d'histoire des sciences* 26, 61-98.
- Friis-Jensen, Karsten 1988, “Horatius lyricus et ethicus: Two twelfth-century school texts on Horace's poems”, *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin* 57, 81-147.
- Friis-Jensen, Karsten 1991, “The Ars Poetica in twelfth-century France: The Horace of Matthew of Vendôme, Geoffrey of Vinsauf, and John of Garland”, *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin* 60, 319-88. – “Addenda et Corrigenda” *ibid.* 61, 184.

-
- Garsias af Toledo (ed.) 1892, *De Albino et Rufino*, ed. E. Sackur, *Libelli de lite*, 2, Hannover, 425-435.
- Geoffrey of Vinsauf (ed.) 1971, *The Poetria nova and its Sources in Early Rhetorical Doctrine*, ed. by Ernest Gallo, The Hague-Paris.
- GLOSS., *Corpus glossariorum latinorum* 1-7, ed. G. Goetz, Lipsiae 1888-1923.
- Grant, John N. 1978, "The *Commentum Monacense* and the ms. tradition of Terence", *Manuscripta* 22 (1978), 83-90.
- Guarino Veronese (ed.) 1915-19, *Epistolario* 1-3, ed. Remigio Sabbadini, Venezia, 1915-1916-1919 (*Miscellanea di storia veneta* 8, 11, 14).
- Guido 1493: *Guidonis Juvenalis ... in Terentium familiarissima interpretatio cum figuris unicuique scaenae praepositis*: In civitate Lugdunensi.
- Guthjahr, E.A. 1891, "Der Codex victorianus des Terenz I. Geschichte des Codex victorianus des Terenz II. Der Codex victorianus in Italien", *Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig*, phil.-hist. Kl. 43, 264-95.
- Hamesse, J. 1995, "Approche terminologique de certaines méthodes d'enseignement et de recherche à la fin du moyen âge. 'Declamare', 'Recitare', 'Conclusio'", *Civica* 8, 8-28.
- Hankins, James 1987, "A Manuscript of Plato's Republic in the Translation of Chrysoloras and Uberto Decembrio with annotations of Guarino Veronese (Reg. lat. 1131)", *Supplementum Festivum: Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*, ed. James Hankins, John Monfasani, and Frederick Purnell jr., Binghamton, New York, 149-88 (*Medieval and Renaissance Texts and Studies* 49).
- Hankins, James 1990, *Plato in the Italian Renaissance* 1-2, Leiden-New York, repr., 1991 (*Columbia studies in the Classical Tradition*, 17, 1-2).
- Herrmann, Max 1893, *Albrecht von Eyb und die Frühzeit des deutschen Humanismus*, Berlin.
- Huguccio (ed.) 2004, *Derivationes*, edizione critica princeps a cura di Enzo Cecchini e di G. Arbizzoni, S. Lanciotti, G. Nonni, M. G. Sassi, A. Tonini, I-II, Firenze.
- Jachmann, Günther 1994, *Die Geschichte des Terenztextes im Altertum*, Basel.
- Jørgensen, Ellen 1928, *Catalogus codicum latinorum medii aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, København.
- Kindermann, Heinz 1957, *Theatergeschichte Europas*, II Renaissance, Salzburg.
- Marshall, Mary M. 1950, "Theatre in the Middle Ages: Evidence from Dictionaries and Glosses", *Symposion* 4, 1-39.

- Munk Olsen, Birger 1985, *L'Étude des auteurs classiques latins aux IXe et XIIe siècles I-III*, Paris, 1982-89. T. II. *Catalogues des manuscrits classiques latins copiés du IXe au XIIe siècle. Livius-Vitruvius*, Paris.
- Nogara, B. 1912, *Codices vaticani latini III* (codd. 1461-2059), Romae.
- Pade, M. 2003, "I manoscritti del Perotti (1429/30-80) e il materiale utilizzato per il *Cornu copiae*", *Lexiques et glossaires philosophiques de la Renaissance*, Louvain la Neuve, 73-95 (*Textes et études du moyen âge*).
- Pagani, Ileana 1987, "Il teatro in un commento altomedievale ad Orazio", *Il Contributo dei giullari alla drammaturgia italiana delle origini*. Atti del 2. Convegno di studio. Viterbo, 17-19 giugno 1977, Roma, 51-61 (*Centro di studi sul teatro medioevale e rinascimentale*).
- Perotti, Niccolò (ed.) 1989-2001, *Cornu copiae seu linguae Latinae commentarii* 1-8, Sassoferrato, edd. J.-L. Charlet, M. Furno, M. Pade, J. Ramminger, P. Harsting, F. Stok e G. Abbamonte.
- Rand, E.K. 1909, "Early Medieval Commentaries on Terence", *Classical Philology* 4, 359-89.
- RE: *Paulys Real-Enzyklopädie der classischen Alterthumswissenschaft*, hrsg. von Georg Wissowa, Stuttgart, 1894-1963.
- Riou, Y.-F. 1973, "Essai sur la tradition manuscrite du 'Commentum Brunsonianum' des comédies de Térence", *Revue d'histoire des textes* 3, 79-113.
- Riou, Y.-F. 1975, "Tradition textuelle et commentaire des auteurs classiques latins conservés dans les manuscrits de la Bibliothèque Vaticane" I, "Le 'Commentum Brunsonianum' des Comédies de Térence et les gloses des manuscrits 'Vaticanus' (3868) et 'Basilianus' (H 19)", *La cultura antica nell'occidente latino dal VII all' XI secolo* (Spoleto 18-24 aprile 1974), Spoleto, 183-89 (*Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 22).
- Riou, Y.-F. 1976, "Le *Commentum Brunsonianum* des Comédies de Térence dans le *Clm 29004 c*", *Hommages à André Boutemy*, Bruxelles, 315-23 (*Collection Latomus* 145).
- Riou, Y.-F. 1978, "Gloses et commentaires des comédies de Térence dans les manuscrits de la bibliothèque du monastère San Lorenzo el real de l'Escorial", *Lettres latines du Moyen Age et de la Renaissance*, recueil éd. par G. Cambier, Bruxelles, 18-38.
- Rizzo, Silvia 1973, *Il lessico filologico degli umanisti*, Roma, repr. 1984 (*Sussidi eruditi* 26).
- Sabbadini, Remigio 1886, *Guarino Veronese e gli archetipi de Celso e Plauto, con un appendice sul Aurispa*, Livorno.
- Sabbadini, Remigio 1897, "Biografi e commentatori di Terenzio", *Studi italiani di filologia classica* 5, 289-327.

- Salutati, Coluccio (ed.) 1957, *De saeculo et religione*, a c. di B. L. Ullman, Firenze.
- Salutati, Coluccio (ed.) 1985, *De fato* (1396-1399), a c. di C. Bianca, Firenze.
- Scholia Terentiana*: Fridericus Schlee (ed.), *Scholia Terentiana*, Lipsiae, 1893.
- Scholia Vindobonensia*: Joseph Zechmeister (ed.), *Scholia Vindobonensia ad Horatii artem poeticam*, Vindobonae, 1877.
- Seitz, Johannes 1502, *Pro defensione sacre theologie et theologice veritatis apologia secunda*, [Leipzig].
- Teeuwen, Mariken 2003, *The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages*, Turnhout (*Études sur le vocabulaire intellectuel du Moyen Age X*).
- Terents (ed.) 1500, *Thérence en François: prose et rime avecques le latin*, Paris.
- Thiofridus Epternacensis (ed.) 1996, *Flores epitaphii sanctorum*, ed. M.C. Ferrari (*Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis* 133).
- Thomas Aquinas (ed.) 1929, *Scriptum super libros sententiarum magistri Petri Lombardi episcopi Parisiensis I*, ed. Pierre Mandonnet, Paris.
- TLL: Thesaurus Linguae Latinae*, Lipsiae, 1900-.
- Tortelli, Giovanni 1471, *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e graecis tractarum libri*, Roma [efter 10.8.1471]. HC(+ Add) 15563.
- Villa, Claudia 1984, *La "lectura Terentii" I*, Da Ildemaro a Francesco Petrarca, Padova (*Studi sul Petrarca* 17).
- Villani, Filippo (ed.) 1999, *Expositio seu comentum super «Comedia» Dantis Allegherii*, a c. di Paolo Procaccioli, Roma (*I commenti danteschi dei secoli XVI, XV e XVI*).
- Vincentius (ed.) 1624, Vincent af Beauvais, *Speculum historiale*, Duacum (rpt. Graz 1965).
- Warren, Minton 1901, "Unpublished Scholia from the Vaticanus (C) of Terence", *Harvard Studies in Classical Philology* 12, 125-136.
- Webber, Edwin J. 1956, "The Literary Reputation of Terence and Plautus in Medieval and Pre-Renaissance Spain", *Hispanic Review* 24,3, 191-206.
- 1958, "Comedy as Satire in Hispano-Arabic Spain", *Hispanic Review* 26,1, 1-11.
- Wright, David H. 2006, *The Lost Late Antique Illustrated Terence*, Citta del Vaticano (*Documenti e riproduzioni* 6).
- Zamberti, Bartolomeo (ed.) 1983, *Dolotechne* a c. di Graziella Gentilini, Ravenna.